

שתי אלמנות וקצבה אחת: מינוי מוטב/ת בקרן פנסיה בעקבות ע"א 233/98 כץ נ' קרן מקפת מרכז לפנסיה ותגמולים¹

חנה הרדוף*

א. הקדמה

בפרשת כץ, נשוא דיון זה, פסק בית המשפט העליון, לראשונה, כי עקרונית, ובהיעדר התניה נוגדת בתקנותיה של קרן פנסיה, מוסמך חבר בקרן למנות מוטב שיהיה זכאי לקצבת שאירים מן הקרן במקום הזכאי על פי תקנותיה. במקרה הנדון טענו לזכות בלעדית לקצבת אלמנה האישה שהייתה נשואה לחבר בקרן בעת מותו, והאישה שהייתה ידועה בציבור כאשתו. אף שפסק הדין דן בקצבת שאירים, ייתכן שהשפעתו הרבה ביותר תהיה בתחום שאין מרבים לדון בו: ייעוד הכספים אשר בחשבוננו של חבר בקרן פנסיה אשר מת בלא להותיר אחריו שאיר הזכאי לקצבה. אף אם תקנות הקרן קובעות כי זכאים לכספים אלה יורשיו על פי דין של החבר, נראה, על פי הגיונו של פסק הדין, כי החבר רשאי למנות אחד מיורשיו כזכאי בלעדי. לכאורה נוגע פסק הדין לחברים רבים בקרנות פנסיה.

מינוי מוטב יכול להיעשות לא רק בהוראה בכתב לקרן פנסיה – או לכל קופת גמל אחרת – אלא גם בצוואה. בית המשפט העליון טרם קבע הלכה מחייבת בשאלה אם הוראה בצוואה חייבת להגיע לידיעת קופת הגמל לפני מות המצווה. כל עוד לא ייקבע, בהלכה מחייבת שתצא מלפני בית המשפט העליון או בדבר חקיקה, כי ההוראה בצוואה צריכה להגיע לידיעת קופת הגמל בחיי החבר, תיאלצנה, כנראה, קרנות הפנסיה לחקור אם חבר שמת השאיר צוואה, ואם כן, מה תוכנה בכל הנוגע לקרן. מעול אדמיניסטרטיבי זה תוכלנה הקרנות להשתחרר רק על ידי הוספת הוראה בתקנותיהן המאיינת את כוחו של החבר למנות מוטב.

ב. הרקע הכללי

הנתבעת "מקפת" מרכז לפנסיה ותגמולים, אגודה שיתופית בע"מ (להלן: "מקפת") מנהלת קופות גמל שונות וביניהן קרן פנסיה מקיפה (להלן: "קרן הפנסיה" או "הקרן"). הקרן נוסדה לפני עשרות שנים. לפיכך היא נחשבת ל"קרן ותיקה" בהגדרתה

* שופטת (בדימוס), בית הדין האזורי לעבודה, תל-אביב.
1 ע"א 233/98 כץ נ' קרן מקפת מרכז לפנסיה ותגמולים, פ"ד נד(5) 493 (להלן: פרשת כץ).

בתקנה 1 לתקנות מס הכנסה (כללים לאישור ולניהול קופות גמל), תשכ"ד-1964 (להלן: "התקנות לאישור קופות גמל")².

בסוף שנת 1999 היו בקרנות הפנסיה הוותיקות, לרבות הקרנות לפנסיית יסוד³, כ-413,000 חברים פעילים. בנוסף היו בהן כ-845,000 חברים בלתי פעילים (בעלי "זכויות מוקפאות") וכ-211,000 פנסיונרים⁴. בידי שלושה תאגידיים – וביניהם "מקפת" – היו מרוכזים 83 אחוזים מערך הנכסים (נטו) של כלל קרנות הפנסיה הוותיקות⁵. קרנות הפנסיה המקיפה של תאגידיים אלה, ונוספים, מיועדות לתשלום חודשי (המכונה "פנסיה" או "קצבה") לחבר הקרן – לאחר פרישתו מעבודה מחמת גיל או בהפכו לנכה – ולכני משפחתו (שאיוריו) לאחר מותו. הזכות לקצבה נצברת על פני שנים, ומקורה בדמי גמולים שמשלמים לקרן החבר-העובד ומעבידו. הקרנות הוותיקות משלמות את הקצבאות מתוך קופה כללית, ואין קשר ישיר בין שיעור הקצבה ובין סכום דמי הגמולים ששולמו על ידי חבר הקרן ועל ידי מעבידו, והתשואה המושגת על דמי גמולים אלה. לעומת זאת, ניתן משקל רב למספר שנות העבודה אשר בגינן שולמו דמי גמולים. בקרנות הפנסיה החדשות קיימת זיקה ישירה בין דמי הגמולים ששולמו, והתשואה עליהם, ובין הקצבה, שיטה העשויה להבטיח מידה רבה של איזון אקטוארי. כאמור, ענייננו כאן בקרן פנסיה ותיקה, אך העקרונות שנקבעו בפרשת כץ ישימים גם לגבי הקרנות החדשות.

- 2 על פי ההגדרה שבתקנות לאישור קופות גמל, קרן ותיקה היא קרן פנסיה שאושרה לראשונה לפני יום 1.1.95. בעקבות החלטת הממשלה מיום 29.3.95, נסגרו הקרנות הוותיקות בפני חברים חדשים החל ביום 1.1.95. התחולה למפרע בוטלה כבג"צ 7691/95 שגיא נ' מ"י, פ"ד נב(5) 577 (להלן: עניין שגיא). לפיכך נקבע בתקנה 7(ד) כי אישור קרן ותיקה לא יחול אלא על מי שהצטרפו לקרן עד יום 29.3.95.
- 3 בתכנית לפנסיית יסוד זכאים שאירי החבר לקצבת שאיריים רק אם החבר היה זכאי לקצבת זקנה בעת מותו. בקרן פנסיה מקיפה זכאים שאירי החבר לקצבת שאיריים אף אם מת החבר בטרם היותו זכאי לקצבת זקנה. פנסיית יסוד, בשונה מפנסיה מקיפה, אינה כוללת ביטוח נכות (אבון כושר עבודה). פנסיית יסוד היא נחלת העבר.
- 4 מדינת ישראל, משרד האוצר, הממונה על שוק ההון, ביטוח וחיסכון דו"ח שנתי 1999 (טבת תשס"א, דצמבר 2000) 223 (דו"ח שנתי 2000, אשר יצא לאור במרס 2002, אינו כולל נתונים על מספר החברים בקרנות הפנסיה הוותיקות). "חברים פעילים" הם אלה אשר בגינם משולמים לקרן פנסיה דמי גמולים שוטפים. בעלי "זכויות מוקפאות" הם חברים או חברים לשעבר אשר התשלומים בגינם פסקו (בדרך כלל בגלל עוברם לעבוד אצל מעביד שאינו חייב לבטח – ואינו מבטח – את עובדיו בקרן המסוימת שבה נצברו הכספים) ואשר לא הוציאו מהקרן את הכספים שנצברו בה לזכותם.
- 5 דו"ח שנתי 1999, לעיל הערה 4, בע' 233. לפי דו"ח שנתי 2000, לעיל הערה 4, בע' 260, האחוז היה 83.2 בסוף שנת 2000.

ג. העובדות בפרשת כץ

יוסף כץ (להלן: "המנוח") נשא בשנת 1955 אישה, אשר תכונה "אלמנה 1". לזוג נולדו שלושה ילדים. יחסי הנישואין התערערו. המנוח חי תקופה ארוכה מאוד בנפרד מאלמנה 1, אך לא נערכו ביניהם גירושין. במהלך שנות השמונים החל המנוח לנהל חיים משותפים עם אישה אחרת, אשר תכונה "אלמנה 2". המנוח הצטרף ל"מקפת" ולקרן הפנסיה במסגרת עבודתו ב"בזק". בשנת 1994 פרש המנוח מעבודתו והחל לקבל קצבת זקנה. זמן קצר לאחר מכן הוא נפטר. המנוח השאיר אחריו צוואה הכוללת הוראה כי כל הכספים שיגיעו מקרן הפנסיה ישולמו לאלמנה 2. הצוואה קוימה בבית המשפט המחוזי בירושלים.

ד. מהלך ההתדיינות

אלמנה 2 הגישה לבית המשפט המחוזי בירושלים תביעה נגד "מקפת" ונגד אלמנה 1.⁶ היא ביקשה כי יוצהר שהיא "אלמנת פנסיונר", כמשמעו של ביטוי זה בתקנות קרן הפנסיה. בית המשפט הצהיר כאמור, בהסכמת אלמנה 1. עוד ביקשה אלמנה 2 כי "מקפת" תחויב לשלם לה את מלוא הפנסיה המגיעה ל"אלמנת פנסיונר". משהכיר בית המשפט במעמדה של אלמנה 2 כאלמנת פנסיונר, יש שתי אלמנות במעמד זה. תקנות קרן הפנסיה קובעות כי במקרה שפנסיונר משאיר אחריו יותר מאלמנה אחת הזכאית לפנסיה, תחולק הפנסיה באופן שווה בין האלמנות. בבית המשפט המחוזי הסכימו בעלי הדין, בין השאר, כי "בשלב זה" יתנהל הדיון בהנחה שהמנוח הודיע ל"מקפת" עוד בחייו על רצונו כי כל הכספים שיגיעו ממנה ישולמו לאלמנה 2. בית המשפט נדרש אפוא להכריע בשאלה המשפטית אם, בהנחה זו, על "מקפת" לשלם את קצבת האלמנה כפי שרצה המנוח או כפי שנקבע בתקנות קרן הפנסיה.

היועץ המשפטי לממשלה הצטרף לדיון מפני שלדעתו "זכות של מדינת ישראל או עניין ציבורי עלולים להיות מושפעים או כרוכים בהליך". היועץ המשפטי לממשלה נימק את עמדתו כי אין ניתן לשנות מוטב בקרן פנסיה ולקבוע מוטב בניגוד לתקנותיה. זו הייתה גם עמדתה של "מקפת".

בית המשפט המחוזי פסק כי אלמנה 2 זכאית רק למחצית הקצבה המגיעה לאלמנת פנסיונר. אלמנה 2 הגישה ערעור לבית המשפט העליון,⁷ אשר קיבל את הערעור במישור העקרוני. העניין הוחזר לבית המשפט המחוזי כדי שיכריע בשאלה אם אכן נתן המנוח בחייו לקרן הפנסיה הודעה בדבר החלפת המוטבות; ואם לא נתן הודעה

6 ת"א (י-95) 437/95 כץ נ' קרן מקפת מרכז לפנסיה ותגמולים (לא פורסם), תקדין מחוזי 97 (3) 2186 (להלן: ת"א כץ).

7 פרשת כץ, לעיל הערה 1, בע' 501.

כאמור, בשאלה אם הודעה כזו חייבת הייתה להינתן על ידי המנחה בחייו (שאלה אשר לגביה היו חלוקות דעותיהם של שופטי בית המשפט העליון בשורה של פסקי דין). מהגשת התביעה לבית המשפט המחוזי עד למתן פסק דינו של בית המשפט העליון עברו חמש שנים וחצי. בקשה לדיון נוסף שהגישה "מקפת" נדחתה בידי נשיא בית המשפט העליון בהחלטה המסתיימת במשפט זה: "גם אם המדובר בהלכה חדשה, הרי שלא מצאתי בה את אותו חידוש או קשיות המצדיקים בירור נוסף של הסוגיה בפני בית משפט זה"⁸.

ה. פסק דין כץ

בית המשפט העליון הביא מובאה ארוכה מתוך פסק הדין של בית משפט המחוזי, לרבות דברי סיכום אלה:

"עומדים אנו בפני מערכת הסכמים מיוחדת אשר מחד מהווה מסגרת נוקשה ומחייבת של כללים שאינם מיוחדים או מתגמשים לפי מידותיו ורצונותיו האינדיבידואלים של כל אחד ואחד מהחברים ותמורת 'מחיר' הנוקשות והאחידות מקבלים החברים שמירה ודאגה כלכלית וסוציאלית הבאה לשמור על רווחתם של כל אחד מהחברים בקרן והכל על בסיס שיוויוניות ועזרה הדדית"⁹.

כוחן של תקנות של קרן פנסיה הוא, כידוע, ככוחו של חוזה בינה ובין כל אחד מחבריה, ובין החברים ובין עצמם¹⁰. בית המשפט המחוזי בחן את תקנות קרן הפנסיה כמכלול והגיע לידי המסקנה כי מינוי מוטבים אינו עולה בקנה אחד עם תכליתן. הוא אף הביע חשש כי מינוי מוטבים במקום אלה הקבועים בתקנות ישבש את השיטה שביסוד קרן הפנסיה.

בית המשפט העליון קיבל את טענת אלמנה 2 כי הזכות (כמובן כוח) של המנחה להחליף מוטבים נובעת מסעיף 36(ב) לחוק החוזים (חלק כללי), תשל"ג-1973 (להלן: "חוק החוזים") אשר זה נוסחו:

"בחיוב שיש לקיימו עקב מותו של אדם – על פי חוזה ביטוח, על פי חברות בקופת קצבה או בקופת תגמולים או על פי עילה דומה – רשאי

8 דנ"א 8955/00 קרן מקפת מרכז לפנסיה ותגמולים נ' כץ (טרם פורסם), תקדין עליון 2001 (3) 476.

9 פרשת כץ, לעיל הערה 1, בע' 501.

10 לכך יש אסמכתאות רבות. ראו למשל עניין שגיא, לעיל הערה 2, בע' 586. ליד האותיות ד' וה', ופסקי הדין המאוזכרים שם.

שתי אלמנות וקצבה אחת: מינוי מוטב/ת בקרן פנסיה

הנושה, בהודעה לחייב או בצוואה שהודעה עליה ניתנה לחייב, לבטל את זכותו של המוטב או להעמיד במקומו מוטב אחר, אף אחרי שנודע למוטב על זכותו.

ו. דיון

(א) תחולת סעיף 36(ב) לחוק החוזים בפסק הדין של בית המשפט העליון נאמרו הדברים האלה:

”אין עוד מקום להסתמך על הפסיקה שקדמה לחוק החוזים, ושבה התלבטו בתי המשפט בשאלה אם ההסכם מתיר או אינו מתיר את החלפת המוטב... כעת, לאחר חקיקת חוק החוזים, מצויה בכל הסכם פנסיה – וזאת מכוח הוראת סעיף 36(ב) לחוק זה – הסמכה עקרונית של חבר קופה להחליף את המוטבים”¹¹.

קביעה גורפת זו עלולה להטעות. תחילתו של החוק החוזים הייתה בא' באלול התשל"ג 29.8.1973; נאמר מפורשות בחוק כי הדין הקודם יוסיף לחול על חוזים שנכרתו לפני תחילת החוק¹². לא נאמר בחוק החוזים – כפי שנאמר בחוק חוזה הביטוח, תשמ"א-1981¹³ ובחוק החוזים האחידים, תשמ"ג-1982¹⁴, כי לעניין התחולה רואים את חידוש החוזה כעשייתו או ככריתתו. לפיכך הייתה לאלמנה 1 עילת תביעה על פי סעיף 36(ב) רק אם החוזה בין המנוח לבין קרן הפנסיה נכרת ביום 29.8.1973 או לאחריו.

מתמיה הדבר כי בפסק הדין ובכתבי הטענות לא צוין תאריך הצטרפותו של המנוח לקרן הפנסיה. פנייתי בעניין זה אל בא כוח "מקפת" העלתה כי המנוח נמנה עם עובדי משרד התקשורת שעברו לעבוד ב"בזק". בשנת 1985 הצטרף המנוח לקרן הפנסיה, אשר לה שולם סכום כסף לרכישת זכויות בקרן למפרע, החל בשנת 1951, במקום הזכויות לגמלאות שצבר המנוח כעובד מדינה¹⁵. כיוון שהחוזה בין המנוח ובין קרן הפנסיה נכרת בשנת 1985, בעת הצטרפות המנוח לקרן, אכן היה מקום לדון בשאלה אם גוברת קביעת המנוח בצוואתו, בדבר זכאותה הבלעדית של אלמנה 2, על ההוראה בתקנות הקרן שלפיה תחולק הקצבה שווה בשווה בין שתי האלמנות.

11 פרשת כץ, לעיל הערה 1, בע' 503, סעיף 17.

12 ס' 64 לחוק החוזים.

13 ס' 75(ב) לחוק חוזה הביטוח, תשמ"א-1981.

14 ס' 27(ב) לחוק החוזים האחידים, תשמ"ג-1982.

15 ראו חוק הבזק (העברת עובדים ל"בזק", החברה הישראלית לחקשורת בע"מ), תשמ"ב-1982.

ב) התניה על תחולת סעיף 36(ב)

בהיות הסעיף בבחינת דין מרשה, ניתן להתנות עליו. בתקנות קרן הפנסיה אין מצויה התניה מפורשת. לפיכך מתעוררת השאלה אם יש בהן התניה במשמע¹⁶. בית המשפט המחוזי סבר, כנראה, כי יש לענות על שאלה זו בחיוב; סברה זו לא באה לידי ביטוי מפורש אך היא עולה מפסק הדין. בית המשפט הטעים כי התשובה לשאלה בדבר שינוי חד-צדדי של מוטבים "צריכה לבוא על בסיס הפרשנות הראויה של כלל הוראות הקרן, מטרתן, ייעודן והבסיס הכלכלי והחברתי עליו הן מושתתות"¹⁷. בית המשפט המחוזי ראה בפרשנות כאמור את היסוד למסקנתו כי תקנות הקרן בדבר מיהות הזכאים לקצבה הן הוראות נוקשות אשר נוטלות מחבר הקרן את הכוח לבטל את זכותו של מוטב או להעמיד מוטב אחר במקומו.

בשונה מבית המשפט המחוזי, לא בחן בית המשפט העליון את תקנות הקרן כמכלול. הוא הסתפק בכך שאין בתקנות התניה מפורשת על סעיף 36(ב) ולא דן בשאלה אם יש בהן התניה במשמע. הוא אף לא פירש באיזו טעות משפטית טענה הערכאה הראשונה. לפיכך עלול להיווצר הרושם כי השוני במסקנות שתי הערכאות נובע משוני בגישותיהן: גישה אינדיבידואליסטית (רצון הפרט) לעומת גישה פטרנליסטית (טובת כלל חברי הקרן ושאידיהם)¹⁸.

קרנות הפנסיה הן קופות הגמל היחידות המייעדות את הכספים המגיעים בגין מותו של חבר לקצבת שאירים, דהיינו, לבני משפחתו של החבר. בקופות הגמל האחרות, על החבר (או העובד-המוטב בביטוח מנהלים) לקבוע את המוטב או המוטבים שיהיו זכאים לתשלום חד-פעמי או לקצבה בגין מותו. הדאגה לבני משפחתו של החבר בקרן פנסיה מושתתת על השקפת עולם פטרנליסטית שאינה שונה ביסודה מזו שעליה הושתתו גרעין מערכת הביטוח הלאומי והחוקים המעניקים פנסיה תקציבית, כגון חוק שירות המדינה (גמלאות) [נוסח משולב], תש"ל-1970.

16 ס' 23 לחוק החודים, וראו דברי הנשיא ברק בדנ"א 1558/94 נפסי ג' נפסי, פ"ד נ(3) 573, 603: "כל שהצדדים יכולים להסכים עליו במפורש, הם יכולים להסכים עליו במשמע".

נוסח סעיף 36(ב) לחוק החודים כמעט זהה לנוסח סעיף 38(ב) להצעת חוק החודים (חלק כללי), תש"ל-1970, אולם בסוף הסעיף שבהצעה מופיעות מילים אלה: "והוא כשאיין כוונה אחרת משתמעת מן ההתקשרות". נראה לי כי אין להסיק מסקנות מהשמטת הסיפא מן הנוסח הסופי, שכן חרזה תמיד טעון פרשנות, כלומר, התחקות אחרי המשמעות ממנו.

17 ת"א כץ, לעיל הערה 6, פסקה 13.

18 דומה כי רמו לגישתו של בית המשפט העליון מצוי בעובדה שהמילה "סוציאלית" מופיעה במרכאות במשפט זה: "באשר להיבט 'הסוציאלי', גם כאן התמונה היא מורכבת יותר מכפי שעולה מן הטענות ומן ההגמקה של בית המשפט [המחוזי]". פרשת כץ, לעיל הערה 1, בע' 502.

בקרנות הפנסיה הוותיקות רשימת השאירים הזכאים היא רשימה סגורה, אך מקיפה למדי¹⁹. הזכות לקצבה היא זכות אישית, באשר היא אינה ניתנת להעברה (אלא במקרים מיוחדים, כגון לתשלום מזונות על פי פסק דין). נוכח עקרונות אלה, אין תימה שהייתה סברה כי השאירים, כהגדרתם בתקנותיהן של קרנות הפנסיה, מהווים קבוצת מוטבים משורייתת, שאינה ניתנת לשינוי על ידי חבר הקרן²⁰.

כל קרנות הפנסיה הוכרו כקופות גמל על פי התקנות לאישור קופות גמל²¹. הכרה זו – היוצרת יתרונות מס לקופה, לעובד ולמעביד²² – מכפיפה את ניהול קופות הגמל למיניהן להוראות התקנות האמורות. בסיכומים בכתב שהוגשו מטעם "מקפת" הובאה תקנה 41 כו לתקנות לאישור קופות גמל, אך בית המשפט העליון לא התייחס אליה בפסק דינו. תקנה 41 קובעת, בחלקה החשוב לענייננו, כי "זכויות וחובות העמיתים בקופת גמל לקצבה לא ייקבעו אלא בתקנונה; לענין זה, 'זכויות העמיתים' – לרבות הגדרת הזכאים והזכאויות". לפי תקנה זו מנועה קרן פנסיה מלהכיר במינוי מוטב במקום זה שנקבע בתקנותיה; בשל אי-קיום הוראה מהוראות התקנות לאישור קופות גמל, רשאי נציב מס הכנסה להטיל על קרן פנסיה סנקציה, לרבות ביטול אישורה כקופת גמל²³. דומה כי האיסור שמטילה תקנה 41 כו על קרנות פנסיה, חוסם את יכולתו של חבר הקרן לשנות מוטב או זכות של מוטב בסטייה מהקבוע בתקנות הקרן. מצער הדבר כי בית המשפט לא דן בתקנה 41 כו ואף לא הזכיר אותה. הגם שהתקנה אינה חלה במישורין על היחסים שבין קרן פנסיה ובין חבר בה²⁴, אין להניח כי חבר הנותן לקרן הוראה הנוגדת את התקנה והעלולה להסב נזק לקרן ולכלל חבריה, הוא בחזקת מי שנוהג בתום לב ובדרך מקובלת.

- 19 באחדות מקרנות הפנסיה החדשות מרשות התקנות לחבר למנות מוטב אך ורק למקרה שימות בלא להותיר אחרייו שאירי הזכאי לקצבה. מוטב שמתנה כאמור אינו זכאי לקצבה אלא לסכום חד-פעמי.
 - 20 ראו י' גייפמן "זכויות פנסיה נכסי פרישה אחרים – כנכסים בני-חלוקה או בני-איוון בין בני-זוג" הפרקליט מא (תשנ"ג) 105, 118.
 - 21 התקנות האלה, שהותקנו בידי שר האוצר בתוקף סמכותו על פי סעיף 47 לפקודת מס הכנסה, הן מקיפות ביותר, הרבה מעבר לדרוש לשם הסדרת ענייני מס. אף על פי כן, אין התקנות טעונות אישור של ועדה כלשהי מועדות הכנסת.
 - 22 הסעיפים העיקריים המעניקים יתרונות אלה הם: ס' (2), 9(3), 45א, 47 ו-17(5) לפקודת מס הכנסה [נוסח חדש].
 - 23 תקנה 13 לתקנות לאישור קופות גמל.
 - 24 תקנה 3 לתקנות מס הכנסה (כללים בדבר חיוב במס על תשלומים לקרן שלא אושרה ותשלומים שלא כדון), תשכ"ב-1962, מטילה מס בשיעור 35 על כספים ששילמה קופת גמל לחבר בה בניגוד לתקנות לאישור קופות גמל.
 - 24 ע"א 303/87 בנדרלי נ' קרן גימלאות של חברי אגד בע"מ, פ"ד מה(2) 207, 213-214.
- התקנות לאישור קופות גמל נזכרות בתקנות קרן הפנסיה בהקשרים שונים, אך אין תקנה 41 כו משתקפת בתקנות הקרן.

ג) הגבלות על יישום סעיף 36(ב) לגבי קרן פנסיה בית המשפט המחוזי עמד על בעיות אחדות ביישום הסעיף העלולות לשבש את המערך הפנסיוני. כדי לפתור בעיות אלה, התווה בית המשפט העליון הגבלות על היישום, בהטעומו כי:

”ההגבלות האלה תלויות הן בנסיבות המיוחדות של כל מקרה ומקרה. אין הן מבססות עיקרון כללי הפוך המקנה מראש נוקשות להוראות של תקנות הקרן, נוקשות שהייתה עומדת בניגוד להוראת סעיף 36(ב) לחוק החוזים”²⁵.

ואלה הן ההגבלות:

1. אין לקבוע כמוטב הזכאי לפנסיה לכל ימי חייו, אדם שאינו נמנה עם השאירים כהגדרתם בתקנות קרן הפנסיה;
2. אין להגדיל את חבותה של קרן הפנסיה מעבר למסגרת הקבועה בתקנותיה;
3. שינוי מוטבים כפוף “לעיקרון הגדול של תום לב, עיקרון העשוי להגן גם על המוטב המקורי”.

גם ההגבלות האלה מעוררות בעיות:

(1) בתקנות קרן הפנסיה נקבע סדר עדיפות לתשלום קצבה לשאיירי פנסיונר: קודם כול אלמנה או אלמן, אחר כך ילדי הפנסיונר ולבסוף הורי הפנסיונר. בית המשפט לא הבהיר אם רשאי חבר הקרן להחליף אחד ממוטבים אלה במוטב אחר, תוך הפרת סדר העדיפות שנקבע בתקנות הקרן. אף החלפת מוטבים שהם בעלי אותה דרגת עדיפות מעוררת בעיות. נניח כי חבר בקרן קובע כמוטב את ילדו הצעיר ביותר (מבין ילדיו כהגדרתם בתקנות) במקום הילד שגילו הגבוה ביותר, כדי להאריך ככל האפשר את תקופת הזכאות לקצבות יתום. החלפת מוטבים שכזאת אינה מותרת כיוון שהיא מטילה בדרך כלל על הקרן חבות כספית עתידית נוספת. ההחלפה תהיה מותרת אם הילד הצעיר יהיה זכאי לקצבתו של הבכיר ממנו רק כל עוד הלה יהיה זכאי לה. ברור כי הודעות בדבר מינוי מוטבים עלולות לגרום למעמסה ולסרבול מנהליים אצל קרן הפנסיה וגם להתדיינויות משפטיות.

(2) חישובים אקטואריים מושתתים על מאפיינים של אוכלוסיות גדולות, בראש ובראשונה שיעורי תמותה לפי מין וגיל. להערכת הסיכון שבביטוח של פרט, הנתון החשוב ביותר הוא מצב בריאותו של אותו פרט. ברגיל, נתון זה אינו בידיעת קרן פנסיה.

(3) בית המשפט סבר כי עקרון תום הלב עשוי להגן על המוטב המקורי, אולם יישום העיקרון כרוך בקשיים. הוראה בדבר החלפת מוטבים תיבחן, מטבע הדברים, רק לאחר מות נתן ההוראה; הסבריו לא יישמעו. ייתכן שההוראה ניתנה זמן רב לפני

25 פרשת כץ, לעיל הערה 1, בע' 503.

שתי אלמנות וקצבה אחת: מינוי מוטב/ת בקרן פנסיה

המוות ושבינתיים השתנו הנסיבות או שהנסיבות הקודמות אינן זכורות. טענות בדבר תום הלב (או היעדרו) תישמענה בדרך כלל מפי קרובי משפחה של נותן ההוראה, וביחסים ביניהם לרוב שולטים הרגשות בכיפה. בית המשפט עלול להיכנס למים עמוקים וטובעניים.

האם על המוטב המקורי לשכנע את בית המשפט כי זכותו המותנית והעתידית (על פי חקנות קרן פנסיה) נשללה ממנו שלא בתום לב או שמא עליו לשכנע כי העדפת המוטב החדש נגועה בחוסר תום לב? דומה כי החלופה הראשונה היא הנכונה, כיוון שברגיל אין נוהגים לבדוק מדוע מיטיב אדם עם זולתו. יצוין בהקשר זה כי על אף שסעיף 39 לחוק החוזים חל על צוואה²⁶, לא בוטלה, כנראה, עד כה על פי סעיף זה, הוראה בצוואה הבאה להנחיל נכס לפלוני.

לאחר שמנה בית המשפט את ההגבלות על יישום סעיף 36(ב), הוא ציין כי אין הוא קובע הלכה אלא בהוראת המנוח בדבר שינוי "אלמנה" במשמעות מילה זו בתקנות קרן הפנסיה. נפנה אפוא למסקנות בית המשפט במקרה הנידון.

ז. מן הכלל אל הפרט

בית המשפט העליון קבע כי אין להוראת המנוח בצוואתו משמעות אקטוארית ממשית²⁷ וכי אין היא פוגעת בתכלית סוציאלית. לעניין עקרון תום הלב אמר בית המשפט כי "המנוח נפרד מאשתו הראשונה תקופה ארוכה מאוד ואין כאן שלילת זכאות שרירותית מיום אחד למחרתו". נמצא אפוא כי אין סיבה שלא ליישם את סעיף 36(ב).

איננו יכולים אלא לתמוה אם בית המשפט היה רואה כשרירותית הוראה של המנוח לשלם את מלוא הקצבה לאלמנה¹, האישה שילדה לו שלושה ילדים ושהמנוח עדיין היה נשוי לה (פורמלית) בעת מותו. ייתכן כי תשלום קצבה לאלמנה 2 משרת היטב את מטרת הקצבה כתחליף להכנסות שוטפות. בפסק הדין לא תוארו יחסי הממון ששררו בין המנוח לבין כל אחת מאלמנותיו; נראה כי לבית המשפט לא היו ידיעות בעניין זה. אם לא הובאו לפניו ראיות כי הוראת המנוח ניתנה שלא בתום לב, די היה בציון עובדה זו.

26 א' ברק פרשנות במשפט (תשס"א, כרך ה: פרשנות הצוואה) 77-78; ע"א 4402/98 מלמד נ' סולומון, פ"ד נג' (5) 703, 710; ברע"א 6339/97 רוקר נ' סלומון, פ"ד נה(1) 199, 281, כתב הנשיא ברק "כי בכל הנוגע לזכותו של אדם לצוות על רכושו לאחר מותו – זכות הנגזרת מזכות הקניין ומכבוד האדם... תחולתו של עקרון תום-הלב מוגבלת ביותר".

27 כתבי"ע נג' 62-120 קרן הביטוח והפנסיה של פועלי הבנין – שמבור, פ"ד כז א, נדונה השאלה אם במות אחת משתי אלמנות פנסיונר, המקבלות כל אחת מחצית קצבת אלמנה, זכאית הנותרת בחיים למלוא הקצבה; נפסק שאכן כך. פירוש הדבר כי חלוקת הקצבה בין שתי אלמנות עלולה להגדיל את חבות הקרן.

בית המשפט העיר כי האינטרסים של אישה ושל אלמנה מוגנים על ידי סעיפים מסוימים בחוק הירושה, תשכ"ה-1965, המאפשרים קבלת מזונות מן העיזבון²⁸, וכן על ידי הלכת השיתוף בנכסים²⁹. הערה זו לא הוסיפה ולא גרעה.

על פי הלכת השיתוף בנכסים, יצירת הפסיקה, קיימת חזקה (הניתנת לסתירה) שבני זוג המנהלים, במשך תקופה ארוכה, חיים תקינים יחד, תוך מאמץ משותף (לאו דווקא בתחום הפרנסה), כוונתם כי נכסיהם יהיו בבעלות שניהם, בחלקים שווים. זכויות סוציאליות, כגון פיצויי פרישה מעבודה, זכויות פנסיה וזכויות בקופת גמל לתגמולים, שנצברו במשך החיים המשותפים, גם הן נחשבות כיום בדרך כלל לרכוש משותף³⁰. הלכת השיתוף חלה על בני זוג שנישאו לפני 1.1.1974; על בני זוג שנישאו בתאריך זה או אחריו חל חוק יחסי ממון בין בני זוג, תשל"ג-1973.

ייתכן כי בנסיבות המקרה הנידון היה הפתרון הצודק ביותר ליישוב הסכסוך, חלוקת הקצבה בין שתי האלמנות יחסית לפרקי הזמן – תוך התקופה הכוללת שבה נצברו זכויות פנסיה – שבהם ניהל המנוח חיים משותפים תקינים עם כל אחת מהן. פתרון כזה עולה בקנה אחד עם העקרונות הגלומים בהלכת השיתוף ובחוק עשיית עושר ולא במשפט, תשל"ט-1979, אולם הוא לא היה אפשרי במסגרת ההליך שהתנהל לפני בית המשפט, הליך שנסב כולו על נפקותה של הוראת המנוח בצוואתו.

ח. סמכות השיפוט העניינית

סמכותו של בית המשפט המחוזי לדון בפרשת כץ לא נידונה בשתי הערכאות. חוק בית הדין לעבודה, תשכ"ט-1969, מעניק לבית דין אזורי לעבודה את הסמכות הייחודית לדון בתובענות מסוימות הנוגעות לקופות גמל. סעיף 24(א)(3) לחוק קובע את סוגי התובענות האלה. זה נוסח הסעיף, בחלקו הנוגע לענייננו:

"תובענות של חברים או חליפיהם... נגד קופות גמל, כמשמעותן בחוק הגנת השכר, תשי"ח-1958... אם התובענות נובעות מהחברות בקופות... וכן כל תובענה לקצבה הנובעת מיחסי עובד ומעביד".

28 על פי סעיף 57(ג) לחוק הירושה, אין אלמנה 2 זכאית למזונות, כיוון שהמנוח היה עדיין נשוי לאלמנה 1 בעת מותו.

29 הלכת השיתוף בנכסים הוחלה גם על ידועים בציבור: גייפמן, לעיל הערה 20, בע' 107, בהערת שוליים 13.

30 ע"א 809/90 לידאי נ' לידאי, פ"ד מו(1) 602, 609-612 (כספים שהצטברו בקופות תגמולים); רע"א 964/92 אורון נ' אורון, פ"ד מז(3) 758, 766-768 (פיצויי פיטורים ופנסיה מהזונות שנחקבלו עקב שירות קבע בצה"ל). ראו גם בג"צ 2222/99 גבאי נ' בית-הדין הרבני הגדול, פ"ד נד(5) 401, 415.

ההגדרה של "קופת גמל", אשר בחוק הגנת השכר, מלמדת אותנו כי הסמכות על פי הרישא של סעיף 24(א)(3) הנ"ל מותנית בכך שהחבר יהיה עובד (שכיר)³¹.

גם מי שגורס, כמוני, כי אלמנה אינה חליפתו של בן זוגה שנפטר³², ימצא כי על פי הסיפא של סעיף 24(א)(3) הייתה לבית הדין לעבודה הסמכות הייחודית לרון בתביעתה של אלמנה. המנוח הצטרף לקרן הפנסיה במסגרת עבודתו ב"בזק"; הקרן קיבלה לשורותיה עובדים שכירים בלבד, על בסיס מפעל³³.

בכל הנוגע לקופות גמל, אין בתי המשפט נוהגים להקפיד בדבר הסמכות העניינית³⁴; במקרים רבים אין הם מעוררים את שאלת הסמכות ביזמתם. כאמור, לא נזכרה שאלה זו בפרשת כץ.

אולי הגיע הזמן להגמיש את "חלוקת העבודה" בין בתי המשפט ובין בתי הדין לעבודה. ייתכן שיש מקום לחקיקה שלפיה טענה כי לבית הדין לעבודה הסמכות הייחודית לרון בתובענה שהוגשה לבית המשפט, לא ייזקקו לה אם היא לא נטענה על ידי הנתבע בהודמנות הראשונה לאחר הגשת התובענה. הסדר מעין זה עשוי למנוע דיונים עקרים, בלא לגרוע מסמכות בית המשפט לעורר את שאלת הסמכות ביזמתו.

ט. סיכום

תקנותיהן של קרנות הפנסיה קובעות מי זכאים לקצבת שאירים עקב מותו של חבר בקרן. בפסק הדין שנסקר כאן נדרש בית המשפט העליון, לראשונה, לשאלה אם סעיף 36(ב) לחוק החוזים מעניק לחבר בקרן את הכוח המשפטי להחליף, חד-צדדית, שאיר הזכאי לקצבת שאירים על פי תקנות הקרן, בשאיר אחר.

בפרשת כץ היו לחבר המנוח שתי אלמנות, כהגדרת "אלמנה" כתקנות הקרן, אחת שהיה נשוי לה בנישואין שהפכו לפורמליים בלבד, ואחת שניהל אתה חיים משותפים תקופה ארוכה למדי, עד למותו. לפי תקנות הקרן הייתה קצבת האלמנה אמורה להתחלק שווה בשווה ביניהן. ואולם החבר הורה בצוואתו כי מלוא הקצבה ישולם

31 דב"ע מח/6-6 ברוכים – קרן הביטוח והפנסיה של פרעלי הבנק ועבודות ציבוריות, פד"ע כ 307.

32 ח' הרדוף זכויות עובדים בקופות גמל (תשנ"ז), סעיפים 156 ו-190.

33 קרנות הפנסיה הוותיקות נועדו, רובן הגדול, לעובדים שכירים בלבד. הקרנות החדשות – אלה שאושרו לראשונה אחרי יום 31.12.94 – פתוחות הן לעובדים שכירים והן לעצמאים. לפיכך יכולים להיות בהן חברים שהם עובדים שכירים ועצמאים לסירוגין, מצב דברים המקשה על יישום סעיף 24(א)(3).

34 לדוגמה, ת"א (חי') 5512/94 כדראן נ' המגן חב' לביטוח בע"מ (לא פורסם) (עותק שמור במערכת) (בית משפט השלום דן בפוליסת ביטוח מנהלים שרכש מעביד לטובת עובדו, התובע); ה"פ (י-ם) 596/00 זסלנסקי נ' מ"י (טרם פורסם), תקדין מחוזי 2002(1) 106 (אופן חישוב קצבה בגין פרישה מוקדמת של עובדת בשירות המדינה אשר הייתה מבוטחת ב"מבטחים" לפני תחילת השירות ואשר המדינה ממנת את הקצבה שמשלמת "מבטחים" עד הגיע העובדת לגיל הפרישה).

לאחת משתי האלמנות. בית המשפט הטעים שאין הוא קובע הלכה אלא למקרה כזה, אך ברור כי משהוכרעה עקרונית הסוגיה בדבר חלותו של סעיף 36(ב) האמור, נודעת לפסק הדין חשיבות החורגת מן התחום שתחם לו בית המשפט.

בית המשפט העליון פסק כי עקרונית ובהגבלות מסוימות שפורטו, מוסמך חבר בקרן פנסיה, על פי סעיף 36(ב), להחליף שאירים-מוטבים, אם אין התניה נוגדת בחוזה שבין הקרן והחבר, דהיינו, בתקנות הקרן. במקרה הנידון לא הייתה בתקנות הקרן התניה מפורשת על תחולת סעיף 36(ב). בית המשפט לא דן בשאלה אם הייתה בתקנות התניה במשתמע.

בית המשפט גם לא דן בדבר חקיקה הנוגע לעניין: תקנות מס הכנסה (כללים לאישור ולניהול קופות גמל), תשכ"ד-1964. תקנה 41 כו לתקנות אלה קובעת, בין היתר, כי הזכאים והזכאיות בקופת גמל לקצבה לא ייקבעו אלא בתקנות הקופה. ייתכן שמסקנת בית המשפט הייתה שונה לו היה דן בתקנה זו.

היעדר דיון בשני עניינים אלה – התניה במשתמע ותקנה 41 כו לתקנות מס הכנסה האמורות – גורע ממשקלו של פסק הדין כתקדים.